

The Role and Function of Financial Documents in the Economic Relations of the Safavid Era

Elahe Mahboob Farimani*

Rasoul Arabkhani**

Abstract

Economic history is one of the most important topics in historical researches. This is important because understanding the economic concepts and characteristics of the financial institution of each period will help to better understand the social and political structures and the general situation of that period. In addition, it can pave the way for future economic planning. Financial documents in the archives of documents are considered as reliable sources of economic history. During the Safavid period, for various reasons, including political concentration and territorial unity, relative prosperity in the economy and trade, increasing foreign relations along with improving the performance of the judiciary, financial documents found a significant place and role in the political administrative system of that period. These documents provide complete information on trade, agriculture, and commodity exchanges between people. In the Safavid court organization, documents of real and commercial transactions, agricultural products and their spending methods and expenses were recorded. These financial documents are classified under different court titles based on their role and function. The purpose of this article is to understand how to distinguish and recognize these documents based on their role and function. This article intends to study the nature of Safavid financial documents based on archival sources and consider their role in the financial structure and economic relations of the relevant era.

Keywords: Financial Documents, Financial Registries (DEFATER), Economic Research, Safavid

* PH.D in History and Researcher at the Organization of Libraries, Museums and Documents Center Of Astane Qudse Razavi, e.88.mahboob@gmail.com

** Assistant professor of history, Payam Nour University, Tehran, Iran (Corresponding Author), rasoularabkhani@yahoo.com

Date received: 18/02/2021, Date of acceptance: 08/04/2021

Copyright © 2010, IHCS (Institute for Humanities and Cultural Studies). This is an Open Access article. This work is licensed under the Creative Commons Attribution 4.0 International License. To view a copy of this license, visit <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/> or send a letter to Creative Commons, PO Box 1866, Mountain View, CA 94042, USA.

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی

نقش و کارکرد اسناد مالی در نظام مالی عصر صفوی

الهه محبوب فریمانی*

رسول عربخانی**

چکیده

تاریخ اقتصادی یکی از موضوعات مهم پژوهش‌های تاریخی تلقی می‌شود. این اهمیت از آنجا ناشی می‌شود که شناخت مفاهیم اقتصادی و ویژگی‌های نهاد مالی هر دوره به درک بهتر ساختارهای اجتماعی و سیاسی و به‌طور کلی وضعیت عمومی آن دوره کمک خواهد کرد؛ علاوه بر این، می‌تواند راهگشای برنامه‌ریزی‌های اقتصادی آینده باشد. اسناد مالی در زمره منابع معتبر تاریخ اقتصادی محسوب می‌شوند. در دوره صفویه به دلایل مختلف از جمله تمرکز سیاسی و وحدت سرزمینی، رونق نسبی در اقتصاد و تجارت، افزایش مناسبات خارجی به همراه بهبود عملکرد تشکیلات دیوانی، اسناد مالی جایگاه و نقش قابل توجهی در نظام اداری سیاسی آن دوره پیدا کردند. این دسته از اسناد، اطلاعات کاملی از مبادلات تجاری، زراعی، کالایی بین مردم را روشن می‌سازند. در تشکیلات دیوانی صفویه، اسناد مربوط به معاملات ملکی و تجاری، محصولات کشاورزی و شیوه خرج کرد و هزینه‌ها آن‌ها ثبت می‌شده است. اسناد مالی مزبور براساس نقش و کارکردی که داشتند تحت عناوین دیوانی مختلف دسته‌بندی گشته‌اند. مسئله مقاله حاضر شناسایی و فهم چگونگی تفکیک و بازشناسی این دسته از اسناد بر اساس نقش و کارکرد آن‌هاست. این مقاله برآن است تا با تکیه بر منابع آرشیوی به بررسی ماهیت اسناد مالی عصر صفوی پردازد و نقش آن‌ها را در مطالعات اقتصادی عصر مربوطه مورد توجه قرار دهد.

کلیدواژه‌ها: اسناد مالی، دفاتر مالی، پژوهش‌های اقتصادی، صفویه

* دکترای تاریخ، پژوهشگر مرکز اسناد و مطبوعات آستان قدس رضوی، مشهد، ایران. e.88.mahboob@gmail.com

** استادیار گروه تاریخ، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران (نویسنده مسئول)، rasoularabkhani@yahoo.com

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۱۲/۳۰، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۲/۱۸

۱. مقدمه

مطالعات اقتصادی هم چون سایر علوم از قرن نوزدهم وارد مباحث جدیدی در حوزه روش‌شناسی گردید. صاحب‌نظران این حوزه مطالعاتی روش‌های مختلفی را برای تبیین ماهیت و ابعاد آن به کار بسته‌اند. گروهی از اقتصاددانان روشی را پیشنهاد دادند که مبتنی بر مطالعه گسترده تجارب تاریخی انبای بشر بود. روش پیشنهادی آنان تا حد زیادی بر مشاهده واقعیات و بررسی داده‌ها و اطلاعات اقتصادی تأکید داشت. این گروه از اقتصاددانان در روش‌شناسی خود تنها به داده‌ها و اطلاعات دوره‌های اخیر بسنده نمی‌کردند، بلکه اعتقاد داشتند مسائل و پدیده‌های اقتصادی در بستر زمان شکل می‌گیرند و به همین دلیل مطالعه ابعاد اقتصادی هر موضوع می‌تواند به فهم عمیق‌تر از نحوه عملکرد اقتصاد کمک نماید. این مکتب اقتصادی معروف به روش‌شناسی تاریخی است که براساس تجربیات تاریخی بشر نظریات خود را ارائه می‌داد. هدف از این روش ارائه الگویی مناسب اقتصادی برای جوامع با توجه به گزارش‌های تاریخی از وضعیت ایشان است (میر جلیلی، ۱۳۸۶). بر این اساس، منابع تاریخی از مواد لازم برای تدوین الگویی اقتصادی در دوره‌های تاریخی محسوب می‌شوند. خود منابع تاریخی به لحاظ محتوایی و ارزشی به چندین دسته تقسیم می‌شوند. برای فهم اینکه گزاره‌های اقتصادی هر ناحیه را چگونه می‌شود از دل منابع متنوع تاریخی استخراج کرد نیاز است تا این منابع به‌درستی شناخته شوند و کاربرد اطلاعات آن‌ها برای تبیین تاریخ اقتصادی به‌درستی مطرح شود.

یکی از منابع تاریخی، اسناد آرشیوی‌اند که از حیث محتوایی و تنظیم سند، به انواع مختلفی تقسیم می‌شوند. آن دسته که مرتبط به موضوع این بحث، اسناد مالی است. هر سند تاریخی در بستر شکل‌گیری کارکرد و نقش خاصی را ایفا می‌کند. کاتبان و منشیان دیوانی و غیر دیوانی باید به آداب نوشتن هر مراسله اعم از مکاتبات شاهی و دیوانی، حقوقی، شرعی، اجتماعی و مالی آگاه بودند. برای همین دستورالعمل تدوین نامه‌ها از قرون اولیه تحریر و برخی در قالب منشآت جمع‌آوری می‌گردید.

از زمانی که به سند به‌عنوان یک منبع تاریخی توجه شد؛ محققان دسته‌بندی‌های مختلفی را با توجه به موضوع اسناد برای آن تعریف کردند. پیشگام این موضوع جهانگیر قائم‌مقامی بوده که اسناد را به سلطانیات، دیوانیات، اخوانیات، اسناد حقوقی و قضایی و اوراق سندی تقسیم کرد (قائم‌مقامی، ۱۳۹۴: ۴۲). بقیه با پیروی از وی مواردی را به این تقسیم‌بندی افزودند یا به‌طور خاص بر روی دسته‌ای از این اسناد متمرکز شدند. علیرغم تحقیقات

مختصر و پراکنده‌ای که در این خصوص صورت گرفته هنوز پژوهشی جامع که بتواند ماهیت و ابعاد این موضوع را مورد بررسی عمیق قرار دهد وجود ندارد. نوشته‌هایی که هم که نمونه‌هایش در بالا ذکر شد بیشتر به یک تقسیم‌بندی کلی و ناقص در اسناد مالی تاریخی اکتفا کرده و به نحوه این طبقه‌بندی و نیز نقش و کارکرد آن‌ها اشاره کافی نکرده‌اند. این مقاله درصدد است ضمن استفاده از پژوهش‌های قبلی، تصویری دقیق‌تر از موضوع حاضر در دوره صفویه ارائه کند.

اسناد مالی در دوره صفویه را می‌توان در دسته‌های مختلف تقسیم کرد. همین‌طور باید یادآوری نمود که اسناد تنها در دیوان تولید نمی‌شده است. بلکه نمونه‌سندهایی چون برات، قبض و وصول، قیمت نامچه و نظیر اینها وجود داشتند که در میان اصناف و تجار به کار برده می‌شد. با این حال، دفاتر مالی که نظام بودجه‌بندی دولت بر مبنای آن تدوین می‌شد، در دیوان نگه‌داری می‌شد.

غیر از این دسته، برخی اسنادی هم که از دربار برای اجرای پرداخت‌های مالی صادر می‌شد مانند پروانچه و رقم، اگرچه در دسته‌بندی مرسوم جز دیوانیات قرار می‌گرفت اما گاهی محتوای مالی و اقتصادی داشت. دسته دیگر در قالب مناسبات ارضی و ملکی تولید می‌شد مانند اجاره‌نامه‌ها، مصالحه‌نامه و غیره. این‌ها نیز جزو اسناد شرعی^۱ تلقی شده است.

منظور از اسناد مالی در این مقاله تنها اسنادی است که به‌طور مستقیم و توسط دیوان استیفا و مستوفیان برای اجرای اوامر مالی و محاسبه هزینه‌ها و تدوین بودجه، تولید شده است. این اسناد پس از تولید و اجرا در دفاتری ثبت و ضبط می‌شد تا بر اساس اطلاعات این دفاتر بودجه و هزینه‌های کشور ارزیابی می‌گردید. بنابراین اسناد مزبور، به دو بخش اسناد مالی و دفاتر مالی قسمت می‌شد.

در این پژوهش نشان خواهیم داد که مطالعه و شناخت اسناد مالی تا چه اندازه برای فهم ابعاد مختلف اقتصادی جامعه ایران در عصر صفویه می‌تواند مفید و ضروری تلقی شود.

نکته دیگر قابل توجه در این مقاله، تأکید بر دوره صفویه به‌عنوان برهه‌ای مهم برای مطالعه تاریخ اقتصادی ایران است. این دوره می‌تواند به‌عنوان یک دوره شاخص در تولید اسناد مالی محسوب شود. با توجه به منابع اداری این عصر هم چون تذکره الملوک و دستور الملوک، در دوره صفویه به نسبت ادوار قبل تاریخ ایران مشاغل بیشتری در دیوان برای تدوین اسناد و دفاتر مالی ایجاد شد. اسناد مالی برجای مانده از این دوره به لحاظ کمی و کیفی در مقایسه با ادوار قبل بسیار قابل توجه است. تأثیراتی که نظام مالی این دوره بر

ساختار اقتصادی دوره‌های بعدی برجای گذاشته و تأثیرپذیری آن از حکومت‌های پیش از خود، باعث می‌شود دوره صفویه را به‌عنوان مبنایی برای بررسی موضوع اسناد مالی در نظر بگیریم. برای فهم ماهیت مناسبات اقتصاد داخلی در دوره صفویه و نیز شناخت نحوه کارکرد نظام مالی دیوانی آن باید مباحث را حول محور دو مفهوم کلیدی اسناد مالی و دفاتر مالی مورد مطالعه قرار دهیم. این دسته‌بندی با تکیه بر منابع و مستندات موجود مانند منابع دیوانی، کتب مربوط به علم سیاق و حساب و نیز اسناد دولتی برجای مانده، حاصل شده است.

۱.۱ سوالات تحقیق

سوال اصلی پژوهش حاضر این است که در دیوان صفوی چه نوع اسناد مالی تولید می‌شد؟ کاربرد موضوع و محتوای اسناد مزبور در مطالعات اقتصادی عصر صفوی چیست؟

۲.۱ پیشینه تحقیق

در خصوص اینکه چه نوع اسناد مالی در دیوان صفوی تولید می‌شد تاکنون تحقیق جامعی در ایران صورت نگرفته است. اما برخی پژوهش‌ها به تعدادی از آنها اشاره کرده‌اند. در تقسیم‌بندی اسناد مالی، قائم‌مقامی تنها از برات و فرد^۲ نام برده است. فلور در تاریخچه مالی - مالیاتی ایران از صفویه تا قاجار، در قسمت مدیریت مالی از دفترهای اصلی مالیاتی چون دفتر قانون، روزنامه، اوارجه، توجیه و جمع نام می‌برد (فلور، ۱۳۹۴: ۱۴۱-۱۵۱). در حالی که این اسناد گستره وسیع‌تری از موارد ذکر شده را در برمی‌گیرند که هم در دیوان کاربرد داشته و هم در بین آحاد طبقات اجتماع مورد استفاده قرار می‌گرفته‌اند. این دسته از اسناد مدار دادوستد بین مردم بوده و اطلاعات کاملی از مبادلات تجاری، زراعی، کالایی بین مردم را ارائه می‌کند.

منابع دیوانی تألیف یافته عصر صفوی و برخی سفرنامه‌ها اطلاعات مفیدی از اسناد مالی این زمان ارائه می‌دهند، غیر از منابع دیوانی، برخی از آثار نظیر کتاب مهم «رساله‌ای در سیاق» ابواسحاق کرمانی اشاره‌هایی به برخی از این اسناد دارد. در کنار آن باید به کتاب‌های جُنْگ و منشآت نیز اشاره کرد. باین حال، بیشترین اطلاعات با جزئیات دقیق را در اسناد آرشیوی می‌توان به دست آورد. همین دسته از اسناد هستند که به ما نشان می‌دهند

نظام مالی عصر صفوی چه تغییر و تحولاتی داشته است. بنابراین نوآوری تحقیق حاضر، معرفی اسناد مالی با توجه به نمونه آرشیوی است که تاکنون در پژوهش‌ها کمتر به آن پرداخته شده است.

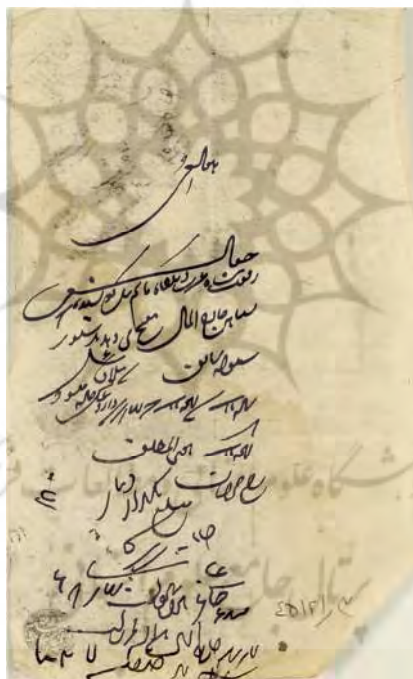
۲. اسناد مالی در دیوان صفوی

۱.۲ اسناد پرداخت‌ها و دریافت‌ها

در دیوان برای انجام هر کاری که ماهیت دادوستد و به‌طور کلی مالی داشت، سندی تولید می‌شد. این سند بسته به محتوا و کارکردی که داشت، دارای چارچوبی خاص از لحاظ سبک نوشتار، نحوه صدور و اجرا بود. یکی از اسناد مهم برات‌ها بودند. برات سند پرداخت تعهدات مالی افراد به دیوان بود. برات از دسته اسناد مالی و ملاک دادوستدهای پولی بوده است و به حواله‌ای گفته می‌شد که برای وصول مبلغی از درآمد مقرر دولت و حکومت به عهده منبعی مشخص و یا شخص معین صادر می‌شد (قائم‌مقامی، ۱۳۹۴: ۱۱۵).

این واژه در فرهنگ‌های فارسی به معنای چک/ صک و قباله آمده است (آندراج: ذیل واژه). در دوره صفوی بارها از برات، موجب براتی، تنخواه براتی، انعام، همه‌ساله و موجب، در کنار هم و به‌گونه‌ای مترادف یاد شده است (رجوع کنید به میرزا سمیع‌ا، ۱۳۳۸، فهرست، ذیل واژه‌ها). به عبارت دیگر، حواله دائمی یا سال‌به‌سال، تنخواه، برات همه‌ساله، همه‌ساله و برات به یک معنا بوده است (همان‌جا؛ رهبرن، ۱۳۴۹: ۱۶۵، ۱۹۷-۱۹۸). در واقع، حواله‌های مستمر و همه‌ساله یا برات همه‌ساله و نیز تیول، شیوه معمول پرداخت حقوق کارکنان دربار بود (اسکندر بیک منشی، ۱۳۷۷، ج ۳: ۹۲۴؛ رهبرن: ۱۶۶، ۱۹۷-۱۹۹؛ محقق داماد، ۱۳۸۱، ج ۱۱: ۶۱۲). برات‌ها موضوعات مختلف دارند که در اصطلاح به آن صیغه‌های برات نویسی می‌گویند. از جمله برات تحویل، برات تحصیل، برات موجب، انعام و غیره. در دیوان صفوی برات‌ها توسط مستوفیان و نویسندگان زیرمجموعه آن‌ها نوشته شده و سپس تنخواه به فرد متقاضی داده می‌شد. دستور صدور برات توسط مستوفی الممالک بود. در بالای برات موضوع آن درج و سپس نام فرد و مبلغ برات نوشته می‌شد. برات‌ها به ثبت وزیر، مستوفی و مشرف می‌رسید و به مهر ایشان موشح می‌گشت (کرمانی: ب ۷۲). اگر برات تحویل است روزنامه‌جی «ثبت شد می‌نویسد» و اگر مالوجهات است وزیر اسم حکام بر بالای برات نوشته و هر یک از مستوفیان به‌نوعی ثبت می‌کنند (همان: ب ۷۲).

در حوزه پژوهش‌های اقتصادی، برات‌ها می‌تواند منبع مهمی تلقی شوند؛ اطلاع از نوع و میزان دریافت‌کنندگان حقوق و مزایا، هزینه‌های تحویل‌داری و تحصیل‌داری از محتوای برات‌ها و در حوزه دیوانی نیز نقش و عملکرد مستوفیان و نحوه صدور اسناد مالی، سلسله‌مراتب اداری برای صدور برات و مهر زدن بر آن، مشخص می‌شود. در نمونه سند برات در رساله سیاق کرمانی، میزان، نوع و محل پرداخت انعام، مشخص شده است. «انعام دولت مآب، سعادت نصاب، خواجه اختیار الدین طغرل شاه؟ حسب الرقم وزرا عظام الکرام، سنه بارس نیل، رایج تبریزی، سی هزار دینار، [محل پرداخت] رفسنجان از بابت مالوجهات المذكور، تحریرا شهر محرم الحرام سنه ۹۴۹». (نیک نژاد، ۱۳۹۸، ص ۱۴۳). در براتی دیگر میزان حق السعی^۴ نویسنده سیاهه خارج المال و محل پرداخت آن مشخص شده است (مرکز اسناد آستان قدس، سند شماره ۴۵۱۲۱) (تصویریک).

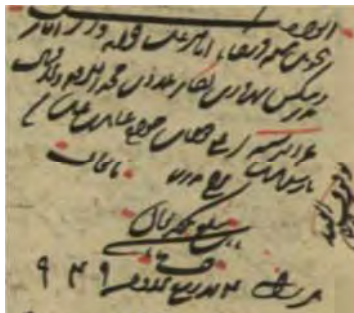
تصویر ۱. برات با موضوع حق السعی

وقتی مبلغ حقوق یا هزینه که در برات مشخص شده بود به دست افراد می‌رسید، آن‌ها سندی را نوشته در جهت اینکه این مبلغ را دریافت کرده‌اند به این نوع سند قبض وصول یا رسید گفته می‌شد.

قبض وصول کاغذی بود که صاحب تحویل می‌نویسد و مهر خود می‌کند که این مبلغ یا این مقدار تحویل شده قاعده آن است که مستوفی کل قبض صاحب تحویل را در کیسه جمع نموده یک دینار که فوت شود جمع صاحب تحویل را از قرار قبض درست نمایند و اگر احیاناً در بعضی چیزها انکار کنند قبض تسلیم مومی الیه نمایند که او را سختی نباشد (کرمانی: ب۷۳).

در قبض‌های وصول نام و لقب فرد و علت اینکه این پول را بابت چه چیزی دریافت کرده است درج می‌شد (تصویر دو). مهر فرد دریافت‌کننده و برخی اوقات شهود یا معتمد محل یا شیخ‌الاسلام بر قبوض نیز زده می‌شد. در قبض‌های وصول اسناد آستان قدس در پشت سند دستور متولی به مستوفی قرار داشت که قبض را در دفتر ثبت و ضبط کند (مرکز اسناد آستان قدس، سند شماره ۴۴۸۹۷). بررسی قبض‌های وصول، میزان و شکل دریافت‌ها را نشان می‌دهد. پرداخت‌ها به صورت نقدی و جنسی بود که در برات‌ها و قبض وصول هر دو گونه درج می‌گردید. توجه به این اسناد شکل تبادلات مالی عصر صفوی را به خوبی نشان می‌دهد. گاهی پرداخت‌های جنسی بیانگر نظام زراعی یک منطقه بود، مثلاً پرداخت غلات (گندم و جو) با توجه به شرایط کشت محصول رواج بیشتری داشت (مرکز اسناد آستان قدس، سند شماره ۲۸۶۸۶). و یا اطلاعاتی از قیمت سایر اجناس می‌داد؛ مثلاً در قبض وصول ماه ذی قعدة سال ۱۰۱۵، بهای قیمت قند، شکر و نان، بیست و یک تومان و پنج هزار دینار تبریزی ثبت شده و صد و پنجاه من آرد جهت تهیه حلوای شبهای جمعه به شربتدار سرکار فیض آثار داده شده است (مرکز اسناد آستان قدس، سند شماره ۲۲۸۰۴).

با استفاده از قبوض می‌توان اطلاعاتی از مشاغل و طبقات اجتماعی مختلف دوره صفوی به دست آورد. میزان حقوق و مزایا و شیوه پرداخت نیز در این گونه اسناد درج می‌گردید. برخلاف برات‌ها، در قبض‌های وصول، اثر مناصب دیوانی به لحاظ ثبت دفتری و مهر کمتر و بیشتر مهر دریافت‌کننده و مناصب غیر دیوانی به چشم می‌خورد.

تصویر ۲. نمونه قبض وصول

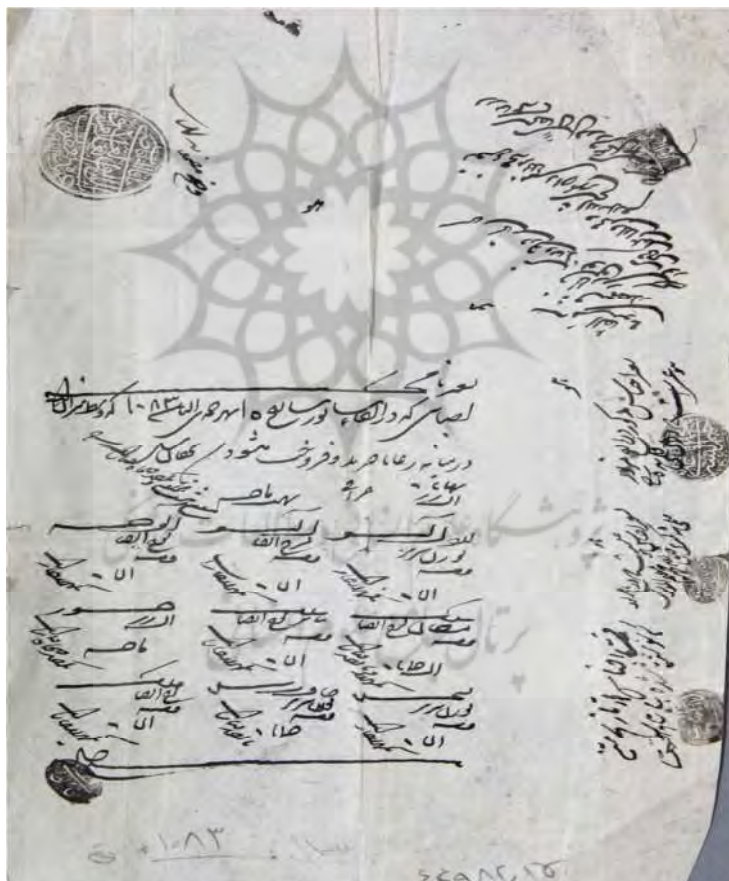
در دیوان جدای از قبض وصول، اسناد دیگری بودند که حاکی از میزان دریافت و پرداخت داشت؛ مفصلاً حساب که سند تسویه حساب بوده، توسط مستوفیان بعد از کنترل دفاتر، و تنقیح حساب به عمال داده می‌شد (خوزانی صفهانی، ۲۰۱۵: ۳۴۴). شاردن هم تأکید کرده که تمام مباشران اراضی شاه موظف بودند که در پایان مدت مقرر، مفصلاً حساب بگیرند که بعد از تأیید سیاهه دخل و خرج صورت می‌گرفت و این تأییدیه به منزله تسویه نامه است (شاردن، ۱۳۷۲، ج ۳: ۱۲۷۲).

این سند توسط مستوفی موقوفات به وزراء، مستوفیان و مباشرین موقوفات داده می‌شد که از آن طریق دادوستد نمایند (میرزا سمیعا، ۱۳۶۸: ۴۴). «و هر ساله نسخه مشروحه مفصله بر چگونگی قلمی و خود مهر نموده، به مهر عالی جاه متولی و ناظر تسلیم عمال دیوانی و صاحب اختیار ارض اقدس [پرساند] و مفصلاً حساب بازیافت نموده باشد». (مرکز اسناد آستان قدس، سند شماره ۳۵۱۲۹/۲). مستوفی باید بعد از محاسبه، مفصلاً حساب داده تا مخارج بر طبق آن نوشته می‌شد (مرکز اسناد آستان قدس، سند شماره ۳۲۳۸۷/۲).

۲.۲ اسناد تعیین قیمت‌ها و مقادیر

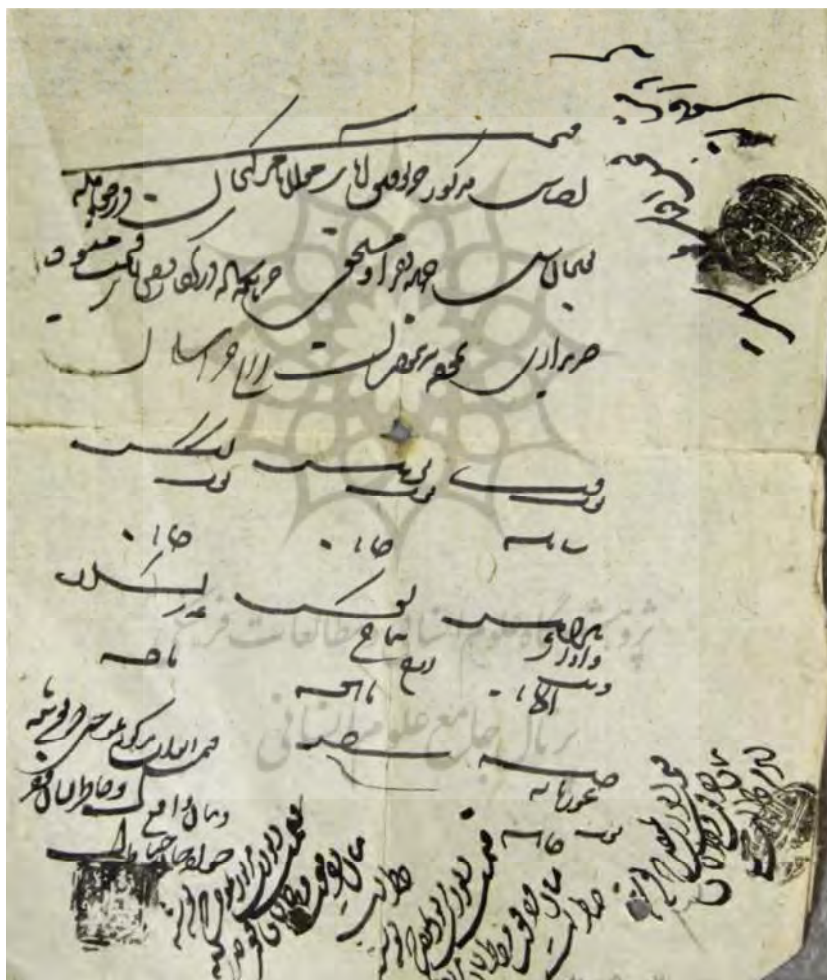
برای تعیین میزان قیمت محصولات در قسمت‌های مختلف، اسنادی چون تسعیرنامهچه، قیمت‌نامهچه و بیجک صادر می‌شد. برای برآورد قیمت محصولات هر منطقه، تسعیرنامهچه‌ها نوشته می‌شدند. بررسی تسعیرنامهچه‌های یک منطقه میزان محصولات به عمل آمده و نیز وزن و قیمت آن را مشخص می‌کند. در واقع این اسناد وضعیت زراعی و کشاورزی هر منطقه، هم‌چنین اوضاع بازار و قیمت اقلام را در آن مشخص می‌کند. به عنوان

نمونه در سند تسعیری مربوط به سال ۱۰۸۳ ق. قیمت محصولات کشاورزی که در نیشابور خرید و فروش می شده است به این شرح بود: «زردآلو، آلو، آلوچه، سیب، کنگد، مُلک، هزار دینار؛ قیمت جوز ۱۵۰^۶ دینار و قیمت جاورس ۵۰۰^۷ دینار» است (مرکز اسناد آستان قدس، سند شماره ۴۴۹۸۲) (تصویر سه). که نوع محصولاتی که در منطقه نیشابور کشت می شده و قیمت آن را نشان می دهد. در سند تسعیر، قیمت اجناس برای دیوان که از هر مکان و محل خریداری شده را برآورد و پس از تأیید توسط بزرگان محل و اصناف اعم از کدخدایان، کلانتر، محتسب الملک، جنس مورد نظر خریداری می شد. بنابراین در دیوان و دربار برای تهیه هر جنس، ابتدا تسعیرنامه چه آن تهیه و پس از تأیید افراد فوق و مهر ناظر بر آن جنس مورد نظر خریداری می شد (میرزا سمیعا: ۳۱).

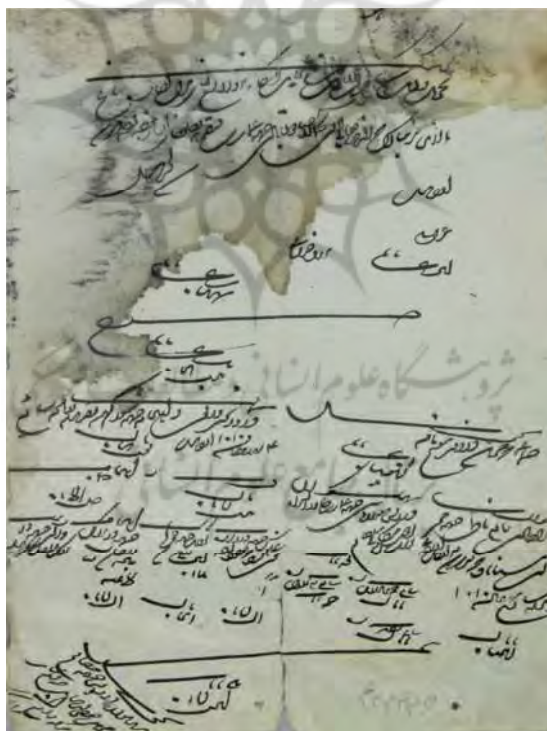
تصویر ۳. سند تسعیر نامه

قیمت نامچه مربوط به اقلامی بوده که توسط بیوتات و دیوان خریداری می‌شد. معمولاً در این سند نوع جنس و نمونه، مقدار، تعداد و مبلغ آن درج می‌شد. در سند نمونه، قیمت اجناسی چون قبا، پوستین، کفش، پیراهن، کفش تیماج و کلاه و محل استفاده که برای فقرا و مستحقان است نوشته شده است. هم‌چنین نوع پوشاک آن دوره را نشان می‌دهد (مرکز اسناد آستان قدس، سند شماره ۵۳۸۰۹) (تصویر چهار). گاهی اوقات نام و سمت افرادی که جنس را می‌خریدند یا قیمت آن را تأیید می‌کردند نوشته می‌شد (میرزا سمیع، ۱۳۳۸: ۶۰؛ مرکز اسناد آستان قدس، سند شماره ۳۲۰۸۶).

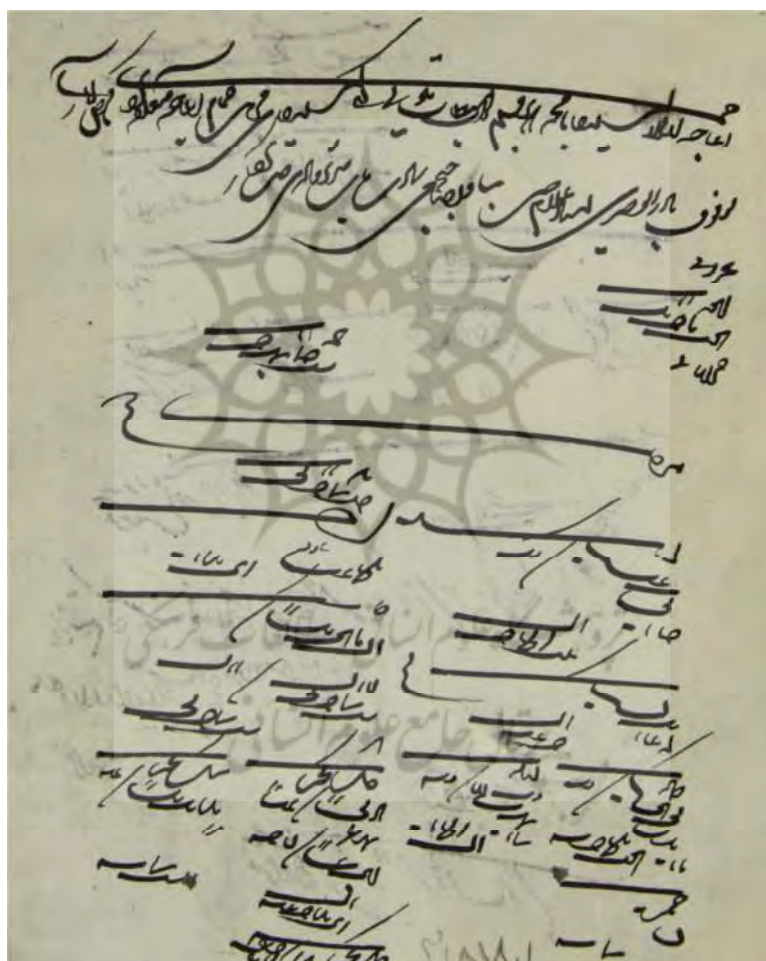
تصویر ۴. سند قیمت نامچه

بیجک را در معنای لغوی، سندی دانسته‌اند که در آن فروشنده نوع، مقدار و قیمت کالا را می‌نویسد. آنچه سودا گران قیمت خرید جنس با تمامی اخراجات محصول و کرایه و غیره نوشته نزد خود نگاهدارند تا هنگام فروخت آن ملاحظه نموده، سود و منفعت سوای از جمع و سرمایه خود بگیرند (دهخدا، ذیل واژه). برخی آن را حواله‌ای می‌دانند که به صورت گواهی اعتباری صادر شده از سوی قرض دهندگان پول ارائه می‌شد (مته و دیگران، ۱۳۹۶، ص ۳۴۸). البته باید برای فهم کاربرد این سند در مناسبات اقتصادی ایران، تحقیقات بیشتری صورت بگیرد. با توجه به مفهوم لغوی و نمونه اسناد موجود^۵، تقریباً بیجک نیز مانند قیمت نامچه، قیمت اجناس، و مخارج مربوط به آن را نشان می‌دهد. در بیجک نمونه، هزینه و مخارج انجام شده از بابت وجه اجاره باغ بالاسر حرم مطهر، آمده است که تحویل کمالا حسنا دولت‌آبادی جهت عمارت قیصریه و سایر مواردی چون پرداخت به ناظر برای ممر آب سناباد، بیل‌دار باشی و مخارج در، زنجیر، زلفی و آهن شده است (مرکز اسناد آستان قدس، سند شماره ۴۲۲۳). (تصویر پنج).

تصویر ۵. نمونه سند بیجک

برای اطلاع از هزینه‌های عمران و معماری و کاربرد مصالح ساختمانی و قیمت آن و میزان اجرت به‌کاررفته برای هر بنا، سند استیفا نامچه تنظیم می‌شد. در این نوع سند، هزینه‌ها توسط معماران تأیید و برآورد شده بود (مرکز اسناد آستان قدس، سند شماره ۳۳۴۰۷). مثلاً در استیفا نامچه ای مربوط به سال ۱۰۳۸ ق. مصالح به‌کاررفته برای تعمیر حمام، شامل آهک، آجر، کاشی، گچ و سنگ است که قیمت آجر آن دو هزار و سیصد دینار برای ۹۲۰ عدد آجر محاسبه شده است. یعنی قیمت هر آجر در زمان موردنظر دو دینار و نیم بوده است (تصویرشش).

تصویر ۶. نمونه سند استیفا نامچه

۳. دفاتر مالی (درآمدها و هزینه‌ها)

تمامی اطلاعات مربوط به درآمدها و هزینه‌های انجام‌شده در دیوان، در دفاتر مالی به‌صورت روزانه و سالیانه ثبت و ضبط می‌شد. اهمیت دفاتر مالی به نحوی بود که در عصر صفوی مشاغلی جهت این کار مترتب گردید. تعداد و موضوع این دفاتر، در دوران مختلف تفاوت‌هایی داشته است. خوارزمی در مفاتیح العلوم که در سال‌های (۳۶۷-۳۷۲ق.) تدوین شده، از ده عنوان دفتر نام برده که به برخی از آن‌ها اسم دفتر داده که در دیوان برای ثبت فرمان‌ها کاربرد داشته است و گروهی دیگر دفاتر مالی بودند. اما ظاهراً در ادوار بعدی تعداد این دفاتر کمتر شده و شاید برخی دفاتر در هم ادغام شده‌اند. در دوره صفوی نیز منابع از دفاتر مختلفی نام می‌برند که برای ثبت و ضبط محاسبات به کار می‌رفته است؛ مثلاً بوداق منشی از «دفتر معروضه» ای نام می‌برد که مال و خرج ممالک را در آن نوشته بودند (بوداق منشی، ۱۳۷۸: ۱۸۷). برخی دفاتر مربوط به ثبت هزینه‌های امور نظامی بود. دفتر غلامان و دفتر قورچی از جمله دفاتری است که در برخی فرمان‌ها نام برده شده‌اند. ظاهراً این دفاتر برای ثبت و پیگیری مواجب غلامان و قورچیان تنظیم می‌شد؛ وجود مستوفی غلامان و مستوفی قورچیان در دیوان جهت ثبت اسناد دفتری مربوط به مواجب و سایر پرداخت‌های لشکری از این جهت بوده است (پورتوریزه، ۱۹۶۱: س ۱۸ و ۲۲؛ میرزا سمیعا: ۳۷ و ۳۸). اما عمده این دفاتر که در منابع اداری این عصر و اسناد برجای مانده، وجود دارد سه دفتر روزنامه‌چه، اوارچه و توجیهات است.

۱.۳ دفتر روزنامه‌چه

مستوفیان برای آماده‌سازی و نوشتن این دفاتر قواعد خاصی را داشتند. طرح دفاتر در نوروز هر سال ترسیم و اطلاعات مالی در طی سال در آن درج می‌گردید. ابتدا اطلاعات به‌صورت روزانه در دفتر روزنامه‌چه نوشته می‌شد. در دیوان صفوی امورات مربوط به کارخانجات و بیوتات توسط مشرفان روزبه‌روز در دفتر روزنامه‌چه نوشته می‌شد. در فرمانی از شاه سلطان حسین از ناظر بیوتات خواسته شده که صاحب‌جمعان بیوتات جیره مزبور را روزبه‌روز مهم‌سازی و مشرفان در روزنامجات عمل نمایند (بوسه، ۱۳۶۷: ۳۰۹). پس از نوشتن دفتر، مشرفان باید ماه‌به‌ماه روزنامجات را نزد شاه برده و اضافه‌هزینه‌ها را در آن یادداشت کرده، سپس وزیر بیوتات آن را تصحیح، خط گذاشته به مهر ناظر بیوتات رسانیده و تحویل مستوفی ارباب التحویل دهند (میرزا سمیعا: ۱۱؛ نصیری، ۱۳۷۱: ۲۲؛ میرزارفیع، ۱۳۸۰: ۵۹۲).

مستوفی ارباب التحویل، ماه به ماه روزنامجات را گرفته «به طرح سررشته ارباب التحویل محاسبه بر صاحب جمعان نوشته و باقی و فاضل را موافق قانون حساب مشخص کرده و بدون مهر ناظر چیزی به خرج احدی ننویسد» (میرزاسمیعا: ۳۵؛ میرزارفیعا: ۵۹۴). (تصویر هشت). البته کرمانی معتقد است که مشرفان ابتدا باید روزنامجات را به صحنه و تصحیح مستوفی رسانده و بعد از آن به مهر وزیر و ناظریوتات برسانند (کرمانی، نسخه مجلس). با توجه به روزنامه‌های آستان قدس که در آن دستور متولی به مستوفی برای تصحیح و تأیید روزنامجات آمده، به نظر می‌رسد سیر اداری روزنامجات بر مبنای نوشته‌های کرمانی صحیح‌تر باشد. روزنامه‌ها بعد از نوشتن باید مقابله و کنترل می‌شد. میرزا سمیعا معتقد است که اگر روزنامه‌چه نوشته نشود «نقصان کلی به سرکار خاصه می‌رسد». (میرزاسمیعا: ۳۴). سپس اطلاعات مندرج در روزنامه‌چه تفکیک و گزارش‌های مربوط به درآمدها در دفتر اوارچه و هزینه‌ها در دفتر توجیهات به صورت محل به محل ثبت می‌شد. اطلاعاتی که در روزنامه‌چه نوشته می‌شد شامل پرداخت‌ها و درآمدهای مالی به صورت روزانه بود. در روزنامه‌چه ممالک محروسه مربوط به روز یکشنبه (یوم الاحد) ماه ذی‌قعدة سال ۹۴۹، میزان سیورغال شهریاری عبدالرشید، انعام شاه قلی سلطان قورچی افشار، که شامل یک قبضه شمشیر طلای مرصع بوده و میزان تصدق به فقرا و مساکین (بیست تومان) ثبت شده است (نیک نژاد، ۱۳۹۸: ۱۲۸-۱۲۹). در روزنامه‌چه رمضان همین سال، میزان انعام درویشان، مخارج گوسفند شیشک^۱ جهت تصدق، زکات حق‌الله در وجه درویشان، مصالح شیلان شامل برنج و روغن جهت پیلاو و نخود و پیاز ثبت شده است (نیک نژاد، ۱۳۹۸، ۱۳۴-۱۳۵). همه این موارد بیانگر اطلاعاتی از نوع کالا و هزینه آن و هم‌چنین شیوه پرداخت‌های مختلفی چون انعام، تصدق و سیورغال را نشان می‌دهد. در روزنامه‌چه ذی‌قعدة، متن فرمان پروانچه مربوط به سیورغال شهریاری کاملاً نوشته شده است. در سایر موارد هم مشخص شده که علت پرداخت بر مبنای پروانچه یا فرمان شاه بوده است که سیر نظام مالی پرداخت را از بالا به پایین نشان می‌دهد.

تصویر ۷. نمونه دفتر روزنامهچه

۲.۳ دفتر اوارجه

در دفتر اوارجه در قسمت مفرده ابتدا جمع درآمدها و در بخش مندلک آنچه از این درآمد خرج می‌شد تدوین و محاسبات توسط مستوفیان انجام می‌شد. بنابراین درآمدهای دیوان از قبیل محصولات کشاورزی، زراعی، میزان مالیات دریافتی از افراد و گروه‌ها، میزان دریافتی‌ها از تحویلداران و تحصیلداران و سایر موارد در این دفتر ثبت و محاسبات لازم در خصوص خرجی که از این درآمدها می‌شد و باقی و فاضل آن صورت می‌گرفت.

در عصر صفوی استفاده از دفاتر اوراچه در دیوان لازم بوده و فردی به نام اوراچه نویس این امر را تحت نظر مستوفی انجام می‌داده است (منشی قمی، ۱۳۵۹، ج ۲: ۸۱۶). در این دوره ایالات بزرگ هرکدام یک اوراچه نویس داشتند (اسکندر بیک منشی، ج ۱: ۱۶۵؛ مرکز اسناد آستان قدس، سند شماره ۳۲۸۴۹، ۳۳۴۷۵). از آنجایی که اوراچه نویسان امور مالی و حسابرسی را انجام می‌دادند. بنابراین باید در علم سیاق و قانون حساب متخصص و سرآمد بوده و نسبت به آن آگاهی کافی داشتند. ظاهراً در دیوان برای هرکدام از بخش‌های اوراچه محررخاصی وجود داشته است. «و در سال دیگر محرر دفتر ارباب التحویل شدم و سه تومان موجب مقرر گشت» (بوداق منشی: ۱۸۸). اطلاعاتی که مربوط به جمع و خرج‌ها در دفتر اوراچه ثبت می‌شد برگرفته از اسنادی بود که ابتدا این اطلاعات در آنجا درج، سپس به دفتر اوراچه منتقل می‌شد. در سند اوراچه سال ۱۰۶۹، مربوط به تحویل وجوهات نقدی و جنسی به صاحب جمع خزانه عامره، متن قبض وصول‌هایی ثبت شده که محل این درآمدها را نشان می‌دهد، یکی مبلغ یک تومان عراقی از بابت وجه اجاره قنات مزرعه چاه نو و دیگری مبلغ صد و چهل و چهار تومان از بابت کرایه دکاکین است که توسط خازن دریافت شده است (مرکز اسناد آستان قدس، سند شماره ۳۳۱۸۶/۴ (تصویر هشت)، بررسی جزئیات هرکدام از این اسناد، میزان درآمدهای مالی اماکن و مستغلات را در عصر صفوی نشان می‌دهد.

گاهی لازم بود برای تأیید مطالب، برخی اسناد توسط مستوفی دیده شوند. بنابراین در دفتر اوراچه به اطلاعات اسنادی چون روزنامه‌چه، اجاره‌نامه، شرط‌نامه و تیول‌نامه‌چه و غیره برمی‌خوریم که ارتباط تنگاتنگی با این دفاتر داشته و برای سیر اداری محاسبات لازم بوده تا به این اسناد استناد شود (مرکز اسناد آستان قدس، سند شماره ۳۵۳۲۹، ۳۲۵۷۷، ۳۲۴۱۷).

تصویر ۸ نمونه دفتر اوارجه

۳.۳ دفتر توجیهات

سومین دفتر در دیوان، دفتر توجیهات بود که توسط صاحب توجیه که تحت امر مستوفی الممالک انجام وظیفه می کرد، تهیه می شد. شاردن وظیفه وی را ثبت امور مربوط به نظار خرج یا آنان که متصدی هزینه هستند دانسته

زیرا در این دایره دفتری عمومی برای ثبت عواید شاه موجود است که به ترتیب محل عواید یا به‌طور روزانه نگاهداری می‌شود. در این دفتر است که می‌توان به‌صورت مفصل و جزء عواید شاه را از لحاظ محل و موقعیت آن در کشور و اقلام مختلف آن و همچنین بدهکاران و حساب هریک بالاخص با حواله‌هایی که به عهده هریک از آنان صادر شده است یافت (شاردن، ۱۳۷۲، ج ۳: ۱۲۵۸).

نصیری شغل وی را مهر زدن ارقام و احکام و پروانجاتی می‌داند که ثبت دفاتر خلود شده

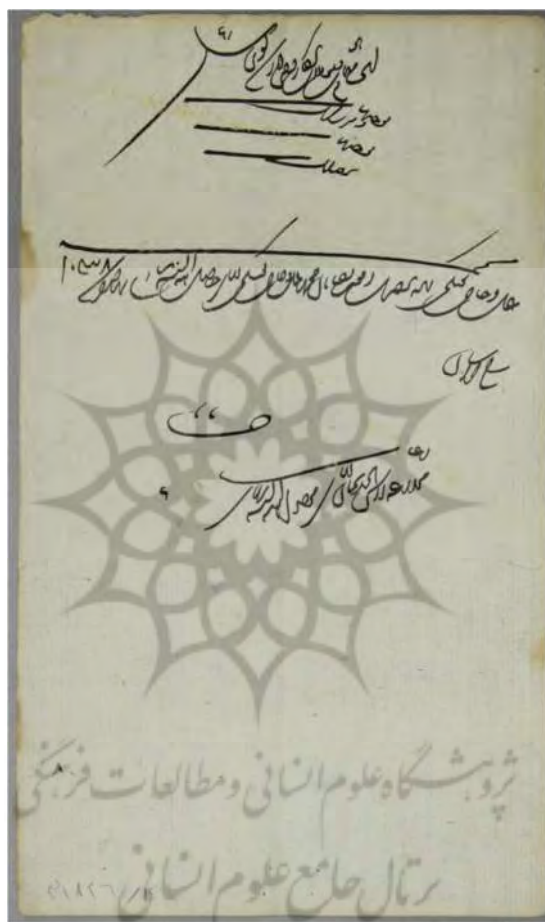
قبالجات دیوانی را در دفاتر خود ثبت نموده و نوشته‌ای از دفترخانه نیست که به مهر وی نرسد و در دفترخانه همایون پر شغل تر از خدمت مزبوره خدمتی نیست و با کل صاحب جلدان هم‌قلم است و محرران متعدده و دفتر علی حده دارد (نصیری: ۵۸).

در دفترخانه توجیه، دفاتر مستوفی خاصه که شامل املاک و درآمدها و هزینه‌های شخص پادشاه، صورتی از املاک موروثی شاه و عایدات و مخارجی که پرداخته می‌شود، وجود داشت. در این صورت جزئیاتی از آنچه باید وصول شود و حقوقی که باید پرداخته شود هم بود. در دفتر صاحب توجیه اسنادی را که باید مستوفی الممالک به آن‌ها عمل بکند نیز قرار داده‌اند. از این مقدمات چنین برمی‌آید که دایره توجیه بایستی مرکز پرداخت بوده باشد و از آنجا که پرداخت‌ها به‌صورت عهده بدهکاران مقیم زمین‌های خویش یا عهده دیگر منابع درآمد بود. لذا صاحب توجیه را می‌توان رئیس دایره حوالجات لقب داد (میرزاسمیعا: ۱۴۱). در دفتر توجیه تمام هزینه‌های دیوان از جمله تحویل، تحصیل، مواجب، مرسومات، اخراجات، انعام، سیورغال، وظیفه، مدد خرج، ماکول، ملبوس، مصالح، علیق الدواب و سایر وجوهات که در دیوان واقع می‌شد و نیز احکام و فرمان‌هایی که مربوط به پرداخت هزینه بود در قسمت مقررات دفتر توجیه ثبت و نوشته می‌شد (کرمائی: ب: ۶۹). از این رو، نصیری آن را به کتاب جنگ تشبیه کرده است: «دفتر توجیه را به کتاب جنگ تشبیه نموده‌اند که آدمی آنچه خواهد و در خیالش بگذرد در آن جنگ بوده باشد» (نصیری: ۵۸).

بررسی دفاتر توجیهات نشان می‌دهد که درآمدهای سالیانه دولت صفوی بیشتر در کدام قسمت‌ها پرداخت و خرج می‌شده است. متأسفانه در حال حاضر دفاتر توجیهاتی از دیوان صفوی باقی نمانده و اطلاعات کلی از این هزینه‌ها در منابع دیده می‌شود. اما در مرکز اسناد آستان قدس، دفاتر توجیهات که مربوط به هزینه‌های حرم مطهر است به شکل منسجم موجود است. بررسی این دفاتر نشان می‌دهد که چه نوع اصطلاحاتی برای انواع حقوق و

نقش و کارکرد اسناد مالی در نظام مالی عصر صفوی (الهه محبوب فریمانی و رسول عربخانی) ۲۵۹

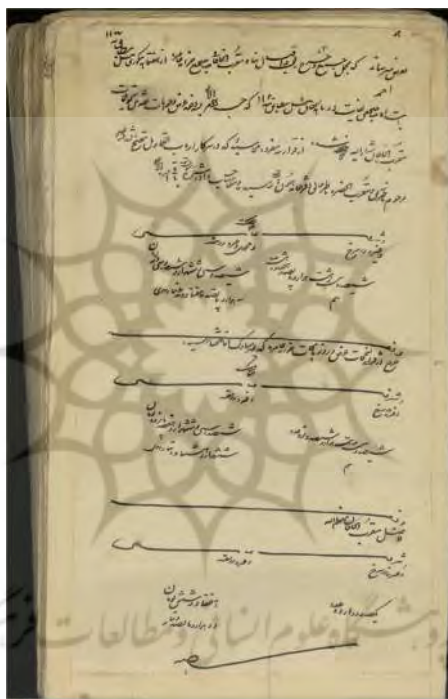
مزایا در این دوره کاربرد داشته و پرداخت‌ها به چه صورت بوده است (محبوب، ۱۳۹۶: ۴۱). هم‌چنین برخی هزینه‌هایی که مرتبط با دیوان بوده است ثبت می‌شد. مثلاً در سند سال ۱۰۳۸، پرداخت‌هایی که به دو نفر از تفنگچیان صورت گرفته و محل پرداخت آن ثبت شده است (مرکز اسناد آستان قدس، سند شماره ۳۱۸۲۶). (تصویر نه)

تصویر ۹. نمونه دفتر توجیحات

علاوه بر موارد فوق، تذکره الملوک از اسناد جمع و خرج و دستور الملوک از اسناد حسابیه نام می‌برند (میرزا رفیعا، ۱۳۹۷: ۹۱، ۱۲۸). اسناد یا صورت‌های جمع و خرج برای جمع و خرج باغات و محال و طواحین و مستغلات تدوین می‌شد (میرزا سمیعا: ۵۰). نمونه‌ای از این اسناد در جنگ احمدغلام آمده است که در آن مقدار سکه اشرفی (سکه زر)

و سکه عباسی (سکه نقره) را مشخص کرده است که حاصل محاسبه در سرکار ارباب التحویل است (تصویر هفت). هم‌چنین می‌توان نسخه حاصل^{۱۱}، جداول محاسباتی، مستوفیان، طومارهای زراعت را معرفی کرد که برای بررسی وضعیت کشاورزی، زراعی، نظام مناسبات ارضی، عمران و آبادانی، هزینه‌های به‌کاررفته در هر حوزه، می‌توان از اسناد فوق بهره جست. طبیعتاً بهره‌گیری از این اسناد توسط محقق تاریخ اقتصادی نیاز به تبحر وی در دانش سیاق دارد. چراکه محاسبات به‌کاررفته در این اسناد به خط سیاق نوشته می‌شد. نیز اصولی که مستوفیان برای نوشتن هر کدام از این اسناد به کار می‌بردند.

تصویر ۱۰. نمونه سند جمع و خرج

با استناد به اطلاعات مندرج در دفاتر مالی و اسناد جمع و خرج، می‌توان نظام دریافت‌ها و پرداخت‌ها و هم‌چنین شیوه بودجه‌بندی دولت صفوی را تعیین کرد. البته این نکته را باید در نظر داشت که با توجه به محدودیت تعداد اسناد، باید از اطلاعات سایر اسناد و منابع، برای تکمیل تاریخ اقتصادی بهره جست. نکته دیگری که در دفاتر منعکس شده، میزان درآمد هر ناحیه از محصولات کشاورزی است. به‌عنوان مثال در دفاتر

اوارجه و توجیہات آستان قدس، مشخص می‌شود که عمده‌ترین محصول کاشت شده در منطقه خراسان، گندم و جو بوده است (مرکز اسناد آستان قدس، سند شماره ۳۱۸۰۳). همین‌طور، عواملی که در دوره صفوی باعث ضرر و زیان این محصول شده، اعم از داخلی و خارجی و میزان کلی محصول به دست آمده در هر دوره مشخص می‌گردد (مرکز اسناد آستان قدس، سند شماره ۳۲۵۱۴، ۳۲۲۲۴).

۴. نتیجه‌گیری

بررسی گزارش‌های اقتصادی در هر دوره می‌تواند مناسبات اقتصادی آن دوره و حتی دوره‌های بعدی را مشخص کند. یکی از این گزارش‌ها، اسناد مالی است که توسط حکومت‌ها تولید می‌شوند و نشان می‌دهند که برای گردش مالی و توسعه اقتصادی در هرزمینه چه اتفاقاتی در گذشته رخ داده است. دوره صفویه، دوره‌ای مهم در تاریخ ایران به لحاظ ثبات سیاسی و رونق اقتصادی است. طبق منابع و اسنادی که از این دوره برجای مانده است، به دلایل مختلف از جمله بهبود وضعیت عمومی تجارت و اقتصاد، میزان تولید اسناد و گزارش‌های اقتصادی، به نسبت دوره‌های قبل درخور توجه است. در کنار آن باید از وجود نظام مالی مدونی یاد کرد که توسط مستوفیان تدوین و اجرا می‌شده است. اسناد مالی در دوره صفویه به دلیل تنوع کاربرد در عرصه اقتصاد دیوانی و عمومی نقش مهمی در اقتصاد این دوره ایفا می‌کرده است. این اسناد را به لحاظ نقش و کارکرد می‌توان تفکیک و دسته‌بندی نمود. اسناد مالی به دسته‌های مختلفی تقسیم می‌شوند که هرکدام از آن‌ها براساس اسلوب و روش مستوفیان در دیوان استیفا ذیل دفترهای مختلف تنظیم و تدوین می‌یافت. بررسی اسناد مالی این دوره نشان می‌دهد که برای هر نوع و سطح از مناسبات اقتصادی که رخ می‌داد سند خاصی تدوین می‌شد. اسنادی چون قبض وصول و برات، نشان‌دهنده نظام پرداخت‌ها و هزینه‌ها بود. تسعیرنامه‌چه، قیمت‌نامه‌چه، بیجک، استیفا‌نامه‌چه، هزینه و قیمت اجناس را به صورت جزئی‌تر نشان می‌داد. هرکدام از آن اسناد در حوزه کالاهای زراعی و کشاورزی، تجاری و عمرانی کاربرد داشت. بررسی این گونه اسناد می‌تواند حیات اقتصادی اجتماعی عصر صفوی را تا حدودی نشان دهد (جدول شماره یک). قسمت دوم اسناد، دفاتر مالی بود؛ منابعی که میزان درآمدها و هزینه‌ها را به صورت روزانه و سالیانه ارائه می‌داد. تمامی آنچه در اسناد دسته نخست درج می‌شد به صورت کلی‌تر در این دفاتر و گاهی با همان متن و محتوا نوشته می‌شد. اسناد مذکور از

حیث شناسایی نظام مالی ایران در مناسبات ارضی، زراعتی، تجاری و مالیاتی دوره صفویه و بعد از آن از اهمیت فراوانی برخوردارند. علاوه بر این، شناسایی و بررسی اسناد مالی دوره صفویه به‌عنوان یکی از گزارش‌های تاریخی دقیق می‌تواند به محقق تاریخ اقتصادی ادوار تاریخی بعد نظیر قاجاریه و پهلوی و نیز پژوهشگران و سیاست‌گذاران اقتصادی در جهت برنامه‌ریزی بهتر برنامه‌های اقتصادی کمک نماید.

جدول ۱. اسناد مالی و کاربرد آن در مطالعات اقتصادی

ردیف	نوع سند	کاربرد آن در حوزه مطالعات اقتصادی
۱	برات	نوع و شیوه پرداخت‌ها
۲	قبض وصول	نوع و شیوه دریافت‌ها
۳	مفاصا حساب	شیوه محاسبه و تسویه حساب
۴	تسعیر	نوع محصولات، وزن و قیمت
۵	قیمت نامچه	نوع محصولات، وزن و قیمت
۶	بیجک	نوع و مقدار کالا و مخارج آن
۷	استیفا نامچه	هزینه‌های عمرانی و معماری و تعمیرات
۸	صورت جمع و خرج	میزان هزینه‌ها و مخارج
۹	دفتر روزنامه	میزان هزینه‌ها و درآمدها به‌صورت روزانه
۱۰	دفتر اوارجه	میزان و نوع و محل درآمدها
۱۱	دفتر توجیهات	میزان و نوع و محل هزینه‌ها

پی‌نوشت‌ها

۱. اسناد شرعی برآمده از مباحث فقهی (معاملات، احکام و عبادات) هستند و توسط شخصی ذی صلاح مطابق با رسم سند نویسی همان دوره تنظیم شده‌اند، گرونکه اصطلاح اسناد خصوصی را برای این دسته از اسناد نام گذاری کرده است، اما امید رضایی آنها را اسناد شرعی یا نوشته جات شرعی نامیده است (رضایی، ۱۳۸۷، ۴).
۲. منظور این است که قائم‌مقامی در بین تقسیم بندی اسناد، درحوزه اسناد مالی فقط برات و فرد را معرفی کرده است.
۳. برات‌ها در حوزه اسناد تجاری نیز کاربرد بسیار داشتند.
۴. حق السعی به معنی حق الزحمه است و نوعی موجب محسوب می‌شود.

۵. نوعی غله

۶. گردو

۷. نوعی غله

۸. تعریف بیجک در دانشنامه فقه سیاسی چنین آمده است: «بیجک کلمه‌ای هندی است سندی بوده که صرافان ضمن صدور آن وصول مبلغی را اعلام داشته‌اند که در کوتاه‌مدت با عندالمطالبه پرداخت وجه آن را تعهد می‌کردند. قدرت رواج آن برحسب میزان معروفیت و اعتبار طرف صادرکننده (متعهد) بوده است» (عمید زنجانی، ۱۳۸۹، ج ۱: ۴۹۲).

۹. نمونه سند بیجک در دوره صفوی بسیار کم است. در مرکز اسناد آستان قدس تنها دو نمونه شناسایی شد.

۱۰. گوسفند شش ماهه یا یک ساله.

۱۱. نسخه حاصل مزرعه باید به دفتر می‌رسید. بر طبق آن هزینه‌ها نوشته و تنخواه داده می‌شد. گاهی نسخه حاصل به دلیل خرابی و کم‌آبی نوشته نشده، برای همین تقاوی رعایا اگر گرفته می‌شد مزرعه نامزروع و این تقاوی بخشیده می‌شد (مرکز اسناد آستان قدس: ۳۲۵۲۱/۱۰).

کتاب‌نامه

- احمد غلام، جنگ، نسخه خطی، تهران: کتابخانه مجلس، شماره ۳۴۵۵.
- اسناد موجود در مرکز اسناد آستان قدس رضوی ۴۴۸۹۷، ۳۲۰۸۶، ۳۳۴۰۷، ۳۲۵۲۱، ۳۳۴۷۵، ۳۲۸۴۹، ۲۲۸۰۴، ۲۸۶۸۶، ۴۵۱۲۱، ۳۵۱۲۹، ۳۲۳۸۷، ۵۳۸۰۹، ۳۳۱۸۶، ۳۵۳۲۹، ۳۲۴۱۷، ۳۲۵۷۷، ۳۱۸۲۶، ۳۱۸۰۳، ۳۲۲۲۴، ۳۲۵۱۴، ۴۴۹۸۲.
- اسکندر بیک منشی (۱۳۷۷). *تاریخ عالم‌آرای عباسی*، (محمد اسماعیل رضوانی، مصحح)، ج ۱، تهران: دنیای کتاب.
- برن، رهبر (۱۳۴۹). *نظام ایالات در دوره صفویه*، (کیکاوس جهاننداری)، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- بوداق منشی قزوینی، (۱۳۷۸). *جواهر الاخبار (بخش تاریخ ایران از قراقویونلو تا سال ۹۸۴ ه. ق.)*. (محسن بهرام نژاد، مصحح)، تهران: مرکز نشر میراث مکتوب.
- بوسه، هربرت (۱۳۶۷). *پژوهشی در تشکیلات دیوان اسلامی بر مبنای اسناد دوران آق‌قویونلو و قراقویونلو و صفوی* (غلامرضا وهرام، مترجم)، تهران: موسسه مطالعات فرهنگی.
- حسن بن علی (زنده در ۶۹۱)، *المرشد فی الحساب*، کتابخانه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، شماره ۲۱۸۵۲.
- خوارزمی، محمد بن احمد (۱۳۶۲). *مفاتیح العلوم*، (حسین خدیو جم، مترجم)، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.

- خوزانی صفاهانی، فضل‌بیگ (۲۰۱۵). افضل التواریخ، ج ۳، (تصحیح کیومرث قرقلو و چارلز ملویل)، بریتانیا: Gib Memorial Trust
- رضایی، امید (۱۳۸۷). درآمدی بر اسناد شرعی دوره قاجار، توکیو: موسسه مطالعات زبان‌ها و فرهنگ‌های آسیا و آفریقا دانشگاه توکیو.
- شاد، محمد پادشاه، (۱۳۶۳). *آندراج فرهنگ جامع فارسی*، (زیر نظر محمد دبیر سیاقی)، تهران: خیام.
- شاردن، (۱۳۷۲). *سفرنامه شاردن*، (اقبال یغمایی، مترجم)، ج ۳، تهران: توس.
- عمید زنجانی، عباسعلی (۱۳۸۹). *دانشنامه فقه سیاسی*، ج ۱، تهران: دانشگاه تهران
- فلور، ویلم (۱۳۹۴). *تاریخچه مالی - مالیاتی ایران از صفویه تا قاجاریه*، ترجمه مرتضی کاظمی یزدی، تهران: نشر تاریخ ایران.
- قائم مقامی، جهانگیر (۱۳۹۴). *مقدمه‌ای بر شناخت اسناد تاریخی*، (مقدمه: محمدرضا نصیری)، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- کرمانی، ابواسحاق غیاث‌الدین (۹۵۱ق). *سریع الحساب*، نسخه خطی، تهران: کتابخانه مجلس، شماره ۶۵۴۴.
- کرمانی، ابواسحاق غیاث‌الدین (۱۳۹۸). *رساله‌ای در سیاق*، تصحیح: علیرضا نیک‌نژاد، تهران: نگارستان اندیشه.
- مته، رودی و دیگران (۱۳۹۶). *تاریخ پولی ایران از صفویه تا قاجاریه*، (ترجمه جواد عباسی)، تهران: نامک.
- محبوب فریمانی، الهه (۱۳۹۶). «بررسی سیر هزینه‌ها و مخارج در تشکیلات اداری آستان قدس رضوی در عصر صفوی بر اساس مدل اقتصادی ABC» فصلنامه مطالعات تاریخ اجتماعی و اقتصادی شرق جهان اسلام، سال اول، شماره ۱.
- محقق داماد، مصطفی (۱۳۸۱)، «برات»، *دائرة المعارف بزرگ اسلامی*، ج ۱۱، تهران: مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی.
- منشی قمی، احمد بن حسین (۱۳۵۹). *خلاصه التواریخ*، (احسان اشراقی، مصحح)، تهران: دانشگاه تهران.
- میر جلیلی، حسین (۱۳۸۶). «آموزه‌های مکتب تاریخی برای تحلیل اقتصاد ایران»، فصلنامه پژوهشنامه اقتصادی، دوره ۷، شماره ۳.
- میرزا رفیعا، محمد رفیع (۱۳۸۰). *دستور الملوک، دفتر تاریخ*، (به کوشش ایرج افشار)، ج اول، تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار.
- میرزا رفیعا، محمد رفیع (۱۳۹۷). *دستور الملوک*، (به کوشش نوبواکی کندو)، توکیو، فوجو.
- میرزا سمیعا، محمد سمیع (۱۳۶۸). *تذکره الملوک سازمان اداری حکومت صفوی یا تعلیمات مینورسکی بر تذکره الملوک*، (مسعود رجب‌نیا، مترجم)، (محمد دبیر سیاقی، به کوشش)، تهران: امیرکبیر، چاپ سوم.

نقش و کارکرد اسناد مالی در نظام مالی عصر صفوی (الهه محبوب فریمانی و رسول عربخانی) ۲۶۵

نصیری، میرزاعلی نقی (۱۳۷۱). القاب و مواجب دوره سلاطین صفویه (یوسف رحیم لو، مصحح)، مشهد: دانشگاه فردوسی مشهد.

ed. V. Puturidze. *Akademia Naouk Grouznskoy SSR. Sumptibus Academiae scieniarum Georgiae. Tbilisiis, 1961.*

